

ДОЛЯ ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ОДУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА ПЕТРА ІВАНОВИЧА ВОРОБЕЯ У КОНТЕКСТІ «ВЕЛИКОГО ПОГРОМУ» 1972 РОКУ

История национально-освободительного движения
в России принадлежала к тем разделам истории,
на развитии которых особенно сказалось влияние

культы личности

Журнал «История СССР», 1964, № 5

Сорок п'ять років тому в житті кафедри історії Української РСР Одеського державного університету імені І. І. Мечникова відбулась вельми неприємна історія – завідування кафедрою полишив Петро Іванович Воробей. З череди кадрових змін, ротаций, переміщень, що перманентно відбуваються у такому великому колективі як університетський, цей випадок був неординарним і дуже красномовним, адже, на нашу думку, віддзеркалював сутнісні зміни, що відбувались у суспільно-політичному житті тодішньої радянської України. Вперше про цей неприємний епізод в університетському житті, як прояв пильної уваги ідеологічної цензури у національному питанні, кілька рядками сказано у синтетичній праці з історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 2000 р.¹. Тому хотілось прискіпливіше вивчити тодішню колізію, щоб надати додаткового фактажу для міркувань щодо того суспільно-політичного субстрату, на якому через два десятиліття формуватиметься сучасна нам Україна. Отже, за допомогою спочатку дедуктивного, а потім індуктивного дискурсу спробуємо розглянути як загальна ідеологічна ситуація може відобразитись у «низу» при своєму практичному застосуванні і разом з тим через долю одної особи ще раз поглянути певні загальні риси тогочасного суспільства.

Діахронічний і ретроспективний погляд на радянську історію демонструє, на наш погляд, перманентний пошук шляху правлячою політичною елітою до того омріяного соціалізму/комунізму, заради

¹ Історія Одеського університету (1865 – 2000) / Під. ред. В. А. Сминтини. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 99.

якого більшовики прийшли до влади у 1917 р. Адже пошуки соціалізму у 20-ті разуче відрізнялись від його будівництва у 30-ті — на початку 50-х рр., а хрущовські експерименти доби «відлиги» різнились від практики «розвинутого соціалізму», який так радикально намагались «перебудувати» в останні роки існування СРСР. Зміна деяких теоретичних постулатів відбивалась у суспільно-політичній практиці, причому у кожній республіці по-своєму. У околицях колишньої імперії в ідеологічній сфері це завжди була амбівалентна боротьба між «пролетарським націоналізмом» і «буржуазним націоналізмом». Гадаємо, що саме у цих проявах «буржуазного націоналізму» час від часу давав про себе знати процес націєтворення, який не тільки був спізнілим, за європейськими мірками, але й після національно-визвольних змагань 1917 — 1921 р. не знайшов свого класичного етатистського розв'язання і змушений був притлумлено й часто-густо латентно екзистувати у радянських умовах. Інколи ці умови були надзвичайно сприятливими, як у добу «українізації», але найчастіше — дуже суперечливими — від часткового сприяння до ригористичного заперечення. Через це суспільствознавцям завжди було нелегко встигнути за коливаннями ідеологічної складової у програмі та політиці партії. Зокрема історичні факультети негласно вважались «ідеологічними», а кафедра історії України завжди була об'єктом прискіпливої ідеологічної уваги саме з огляду на означену дихотомію. Характерним є вислів секретаря партбюро історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова на одному з партійних зборів у 1972 р.: «Ми ідеологічний факультет і готуємо ідеологічні кадри, політичних бійців нашої партії. Ми розуміємо і даємо собі раду яка відповідальність покладається на нас у справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів ідейного фронту. На сучасному етапі, в умовах загострення ідеологічної боротьби ця відповідальність ще більше зростає»².

Масштабними суспільними передумовами зазначеної у назві колізії стали прийняття нової програми КПРС у 1961 р., де було проголошено курс на побудову комуністичного суспільства, а згодом — XXIV з'їзд КПРС (1971 р.), який взяв курс на ліквідацію національних відмінностей і формування нової історичної спільноти

² Державний архів Одеської області, Ф. 90, Оп. 1, Спр. 406, Арк. 1-44.

— радянського народу та усунення у травні 1972 р. П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ, місце якого посів В. В. Щербицький. Останнього в ідеологічній палітрі щодо ставлення до «буржуазного націоналізму» можна умовно віднести до групи партійних керівників-радикалів, які займали безкомпромісну позицію у боротьбі з ним, солідаризуючись у цьому з секретарем ЦК КРПС з ідеології М. А. Сусловим. П. Ю. Шелест, як відомо, уособлював тих партійних керівників, які займали поміркованішу позицію у цьому питанні, за що пізніше публіцисти ледве не визнали такий підхід як націонал-комуністичний³.

Врешті зміна партійного керівництва і нового ідеологічного курсу та їхні наслідки у 1972 р. призвели до того, що названий рік увійшов в історію вітчизняного інтелектуального життя як «Великий погром»⁴. Дуже характерною для ідеологічної ситуації тих днів загалом та на периферії зокрема можна визнати доповідь першого секретаря одеського обкому КПУ П. П. Козиря «Про успішну політичну роботу серед населення у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і у світлі підготовки до 50-річчя утворення СРСР» на пленумі обласного комітету партії, що відбувся у липні 1972 р. Національному питанню у доповіді головного комуніста області було присвячено чотири сторінки, серед яких половину обсягу — боротьбі з «буржуазним націоналізмом» (по одній сторінці на загальні міркування з національного питання й боротьбу з сіонізмом та один абзац — проти шовінізму). На думку доповідача, важливість боротьби з націоналізмом мала світовий контекст, адже ідеологічні супротивники робили його знаряддям боротьби з комунізмом. При цьому він назвав і навіть процитував відносно свіжу працю одного з тодішніх стовпів антикомунізму, відомого американського суспільствознавця і політичного діяча, колишнього заступника помічника президента США з національної безпеки В. Ростой «Погляд з сьомого поверху» («View from the seventh floor», 1964): «Націоналізм — ось засіб для руйнації єдності і організаційної дисципліни у комуністичному русі».

«Буржуазні націоналісти», на думку П. П. Козиря (або тих, хто

³ Саган О. Петро Юхимович Шелест. Міфи і реалії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pseudology.org/Encida/Shelest_PE.htm

⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. — К., 1996. — С. 285.

упорядковував доповідь для нього), могли бути різноманітними. До них він зараховував і тих, хто намагався «прикрити свою буржуазну, антирадянську сутність під виглядом боротьби за «чистоту», проти «спотворень» ленінського вчення з національного питання». Як приклад було наведено працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Підтримуючи вжиття рішучих заходів українською спілкою письменників – виключення автора зі своїх лав – перший секретар поремствував, що раніше «замість справжньої боротьби з націоналізмом на Україні тривалий час подеколи панькались з цим злом, терпіли книжечки з націоналістичним душком» і констатував, що «зараз ЦК наводить повний порядок на цьому фронті»⁵. Очевидно, що мається на увазі новий ідеологічний курс вищого партійного керівництва республіки, в якому роль його головного ідеолога уособив секретар ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчук (хоча й зайняв цю посаду лише через три місяці після згаданого пленуму).

Валентин Юхимович Маланчук (1928 – 1984) народився на сучасній Хмельниччині у родині партійного чиновника, який загинув на Західній Україні у боротьбі з оунівським підпіллям. Все це неабияк вплинуло на життєвий світогляд В. Ю. Маланчука, який так само розпочав політичну кар'єру, швидко пройшовши шлях від секретаря комітету комсомолу Львівського університету (1950 р.), випускником якого він був, до секретаря Львівського обкому ЛКСМУ. З 1952 р. перейшов на партійну роботу і у 1963 р. вже став секретарем львівського обласного комітету КПУ з ідеології. Проте В. Ю. Маланчук переймався не лише партійною кар'єрою, але й паралельно фахово займався суспільствознавством. Спочатку його наукові інтереси торкалися виключно Західної України – перша книга майбутнього ідеологічного керівника республіки під назвою «Історія однієї зради» вийшла 1956 р. у Львові і була присвячена Західноукраїнській народній республіці. А книга «Торжество ленінської національної політики» (Львів, 1963) знаменувала його перехід до ширшої проблематики. Того самого року він захистив докторську дисертацію, а через п'ять років став професором.

Конфлікт між першим секретарем ЦК КПУ П. Ю. Шелестом і першим секретарем львівського обкому партії В. Ю. Маланчуком

⁵ ДАОО, Ф. 11, Оп. 107, Спр. 5, Арк. 14.

розгорівся тоді, коли останній опублікував у 1965 р. без санкції керівництва на шпальтах провідної союзної партійної газети «Правда» статтю «Сила великої дружби», в якій опосередковано критикував національну політику республіканського керівництва. Чи можливо це було так сприйнято, адже «найкрамольнішим» можна визнати такий пасаж: «У нас інколи зустрічаються незрілі люди, які протиставляють місцеві інтереси інтересам всієї держави, намагаються побільше «урвати» зі спільного котла, взяти меншу участь у спільних зусиллях, підбирають кадри переважно за національною ознакою»⁶. Отже, насправді це й було ідеологічне зіткнення представників «жорсткого» і «м'якого» ідеологічних підходів, в т.ч. і у національному питанні. Це й стало приводом до того, що В. Ю. Маланчук опинився в опалі⁷, а конфлікт знайшов своє розв'язання у найліпших традиціях візантійства – у 1967 р. його було переведено до Києва на посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти. Формально це було підвищення, а разом з тим – явне пониження у партійно-державній ієрархічній структурі.

В. Ю. Маланчук виявився справжнім бійцем і не склав зброї, «гнути свою лінію» і у Києві. Через це йому готували цілковиту політичну обструкцію, але здійснити її не вдалось через відставку П. Ю. Шелеста. Захищаючись, В. Ю. Маланчук апелював до союзного ідеологічного керівника – М. А. Сулова. Позиції їх у національному питанні були дуже суголосні. За свідченням сучасника тих подій В. О. Михайлова, саме цей секретар ЦК КПРС з ідеології рекомендував В. В. Щербицькому на посаду республіканського секретаря з ідеології В. Ю. Маланчука. І саме через цей карт-бланш, гадаємо, він і отримав режим найліпшого сприяння у своїй діяльності.

Київські дослідники О. Г. Бажан та Ю. З. Данилюк вважають, що «наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х років проводився спланований в ідеологічному відділі ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських

⁶ Маланчук В. Сила великої дружби // Правда. – 1965. – 16 декабря.

⁷ «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960 – 1970-х годов. Беседа Николая Митрохина с Вячеславом Александровичем Михайловым // Неприкосновенный запас. – 2011. – №4(78). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>

організацій»⁸. Найрафінованіший сучасник і апологет В. В. Щербицького та критик В. Ю. Маланчука В. К. Врублевський мав свою версію. Ще тоді він дослідив і дуже влучно згодом описав механізм дії тодішньої ідеологічної цензури: «Не довіряючи нікому, Маланчук читав або слухав все, що торкалось ідеології і культури. Він помічав тих авторів, котрі не вписувались у дозволені рамки, і все, що не відповідало його ідеологічним міркам — «підстригав». А для цього викликав відповідного працівника, відповідального за ту чи іншу ділянку, і казав йому: «Відтепер такого, ім'ярек, без мого дозволу не публікувати». Ось так просто, одним словом, Маланчук дозволяв собі вирішувати долю письменника, журналіста, режисера, встановлюючи свою особисту цензуру»⁹. Додамо, що подібну практику використовував і Й. В. Сталін особисто переглядаючи всі фільми і перечитуючи найвідоміших радянських письменників особисто. Той факт, що однією з перших ідеологічних мішеней став герой нашої історії — П. І. Воробей — можна пояснити ще й тим, що «наша» історія мала свою передісторію.

Петро Іванович Воробей (1921 — 1984) народився у родині вчителів у селі Горошки, що сьогодні у Хмельницькій області (принагідно зауважимо, що з цього краю родом був і В. Ю. Маланчук). Згодом родина переїхала на Чернігівщину, де і зустріла початок світової війни та пережила нацистську окупацію. На той час П. І. Воробей встиг стати студентом історичного факультету Київського державного університету, а завершувати навчання йому довелось вже у післявоєнний час (1946). Здібного хлопця залишили в аспірантурі після завершення якої і захисту кандидатської дисертації на тему «Революційний рух робітників України у висвітленні більшовицької преси (1912 — 1914 рр.)» (1950) він став викладати історію СРСР та УРСР у Кіровоградському педагогічному інституті. У Києві він одружився (1950) — вірною супутницею життя стала його колега-історик Галина Андріївна Пляшко. У період хрущовських експериментів відбувалась кампанія з укрупнення вищих навчальних закладів — так у липні 1956 р. кіровоградські викладачі опинились в Одесі на історичному

⁸ Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки). — К., 2000. — С. 165-166.

⁹ Врублевський В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки поморника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. — К.: Фірма «Довіра», 1993. — С. 120.

факультеті Одеського державного університету імені І.І. Мечникова, який увібрив в себе ще кілька історичних факультетів з інших педагогічних інститутів.

Спочатку П. І. Воробей було включено до складу кафедри історії СРСР. Але саме в цей час учень М. Є. Слабченка проректор С. М. Ковбасюк займався створенням кафедри історії Української РСР, до штату якої у лютому 1957 р. було включено і неофіта-оде-сита. Причому наказ про включення П. І. Воробей на кафедру виявився, за відсутності інших документів, чи не єдиним джерелом для встановлення більш-менш точної дати відкриття цієї кафедри¹⁰. Свідченням фахового зростання було переведення П. І. Воробей у вересні 1964 р. на один рік на посаду старшого наукового співробітника для завершення докторської дисертації. Втім минув рік, а за ним і ще один, і він, врешті повернувся до минулого статусу доцента кафедри у вересні 1966 р. Ще через рік С. М. Ковбасюк залишив завідування кафедрою і передав кермо саме П. І. Воробей. За свідченням доньки П. І. Воробей — Олени Коршко — він був людиною м'якою, не мав лідерської харизми, характерної для стилю керівників радянського часу, сам це усвідомлював і тому не дуже хотів очолювати кафедру. Пізніше про цю ситуацію він висловлювався так: «Я не хотів робити зав. кафедрою, але мені сказали, партком і ректорат мене рекомендували»¹¹. Отже, виконання обов'язків з жовтня 1967 р. завершилися повноцінним обранням на посаду керівника кафедри у січні 1968 р.¹².

Науковий доробок П. І. Воробей за 1950 – 1967 рр., тобто за період до завідування кафедрою, включає 35 публікацій обсягом понад 21 авторський аркуш (не рахуючи упорядкованої збірки), що можна вважати вельми пристойним навіть по сьогоднішніх мірках. Наукові інтереси в Одесі, судячи з переліку його праць, що зберігається у поточному архіві Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, спочатку хронологічно торкалися революційних

¹⁰ Хмарський В. М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 50-х рр. XX ст. // Записки історичного факультету. – 2008. – Вип. 19. – С. 256.

¹¹ ДАОО, Ф. 90, Оп. 1, Спр. 395, Арк. 183.

¹² Поточний архів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Особиста справа Воробей П. І., Арк. 32-33.

подій 1917–1918 років, але згодом він повернувся до попереднього періоду, намагаючись, очевидно, охопити ширшу добу – під формат докторської дисертації. Першу працю з «небезпечної» тематики – національного питання – фіксуємо ще у 1959 р. Це були тези доповіді на науковій сесії університету «Питання ленінської національної політики на Україні в світлі рішень XXI з'їзду КПРС»¹³. Втім, про інтенсивну реалізацію докторської проблематики він приступив лише на початку 60-х років. Про це свідчать його виступи на досить високих наукових форумах.

У травні 1964 року П. І. Воробей взяв участь у сесії Наукової ради АН СРСР з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка була присвячена національному питанню в Російській імперії напередодні та в період проведення цієї революції. Сучасний історик В. Яремчук справедливо зазначив, що там відбулось «зіткнення консервативних, нав'язаних історіографією сталінської доби, поглядів і прагнення до переосмислення національно-визвольних рухів в Росії на основі положень ленінських праць». Щоправда, на його думку, у виступах українських істориків (П. І. Воробей, С. М. Королівський, В. К. Осечинський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко) було мало нового у трактуванні українського руху, оскільки вони зосередились на уточненні окремих вузьких питань. За винятком С. М. Злупка погляди якого (про необхідність перегляду негативних оцінок українських організацій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., що, на його думку, вели боротьбу за національне визволення українського народу – Головної Української Ради, партії радикалів, «січових стрільців») багато хто визнав помилковими, в т.ч. й головуючий академік І. І. Мінц¹⁴.

Хоча варто відзначити все таки один прикметний і важливий для нас епізод. В кінці пленарного засідання з доповіддю «Національно-визвольний рух в Росії в період імперіалізму» виступив москвич А. В. Пясковський, який наголосив на необхідності ретельного вивчення «революційно-демократичних дрібнобуржуазних» партій, адже саме «революційно-демократична дрібна буржуазія була од-

¹³ Наукова сесія ОДУ, присвячена рішенням XXI з'їзду КПРС. 22-23 квітня 1959 р. Тези доповідей. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 1959. – С. 13-17.

¹⁴ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозького», 2009. – С. 82-83.

нією з важливих рушійних сил національно-визвольної боротьби». Разом з тим, він підкреслив, що гегемоном національно-визвольної боротьби в Росії в ХХ ст. був робітничий клас. Ця теза викликала заперечення з боку киянина М. А. Рубача, який нагадав ленінське положення про те, що на первинному етапі національного руху його гегемоном була буржуазія. Оскільки ж фактичний початок національного руху – ХХ століття, то навряд чи, на його думку, можна говорити про гегемонію пролетаріату у національному русі протягом всього ХХ ст.

Під час обговорення доповідей одним з центральних стало питання про початок українського національного руху, підняте у доповіді А. В. Пяковського та зауваженні М. А. Рубача. П. І. Воробей взяв участь у дискусії і підтримав точку зору А. В. Пяковського про те, що національний рух в Україні існував і до революції 1905 р. і що «Громади» можна розглядати як початок цього руху. У підсумковій частині дискусії член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко вказав на необхідність розробки методологічних проблем для дослідження національного питання – визначення змісту поняття «національно-визвольний рух» і розробку його періодизації¹⁵. Складається враження, що В. І. Міллер, зі слів якого відомо про перебіг дискусії, не зовсім точно передав її зміст, адже теза П. І. Воробей більше кореспондується саме з висловом М. А. Рубача. Втім, незгода П. І. Воробей стала відтоді історіографічним фактом, який певно таки відобразив якісь розбіжності серед представників України на цій конференції.

Наприкінці того ж року П. І. Воробей наважився представити свій первинний доробок і у Києві. Наприкінці 1963 р. при Інституті історії АН УРСР було створено Наукову раду з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій». Її завдання полягало в науковому керівництві і координації досліджень з історії СРСР та УРСР «дожовтневого» періоду на республіканському рівні. Включала вона 33 члени, а керувало нею Бюро на чолі з головою ради членом-кореспондентом АН УРСР І. О. Гуржієм. Заступниками у нього були професори В. А. Дядиченко та Ф.Є. Лось, які, очевидно, курирували дві секції Ради відповідно –

¹⁵ Міллер В. И. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР. – 1964. – № 5. – С. 216, 218.

«Генезис і розвиток феодалізму» та «Генезис і розвиток капіталізму».

У 1964 р. Рада провела дві конференції. Друга з них відбулась 27-28 листопада за участі співробітників Інституту історії АН УРСР та представників Київського, Львівського, Одеського, Ужгородського, Чернівецького університетів, Луцького та Луганського педагогічних інститутів. Як свідчила О. І. Лугова, доповідь П. І. Воробей на тему «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму» викликала великий інтерес, адже «доповідач висвітлив ряд корінних питань цієї великої теми: про характер і особливості національно-визвольного руху як складової частини демократичного руху на Україні, його основні етапи і рушійні сили, участь у ньому різних верств суспільства», а згодом – широку дискусію. В обговоренні взяли участь І. О. Гуржій, професори П. А. Лавров, М. А. Рубач, Ф. Є. Лось, доктори історичних наук Ф. П. Шевченко, М. Н. Лещенко. На Раді також було заслухано інформацію про наукову роботу кафедр історії всіх названих вищих навчальних закладів, розглянуто тематику їхніх історичних досліджень і накреслено основні напрямки роботи з історії «дожовтневого» періоду на наступне п'ятиріччя. На основі тематичних планів було складено зведений тематичний план досліджень з історії СРСР та УРСР названого періоду. Деякі теми було заплановано як кандидатські і докторські дисертації. При цьому Бюро вирішило «залишити кілька паралельних тем, які найменш досліджені, з тим, щоб автори, обравши певний аспект і не дублюючи один одного, більш глибоко вивчили тему. Це стосувалось, насамперед, тем «Національно-визвольний рух на Україні в період імперіалізму» і «Революційний рух на Україні в 70-х рр. XIX ст.»¹⁶. Останнє формулювання є вельми суперечливим: з одного боку – прояв плюралізму у дусі доби «відлиги», а з другого – все таки незбагненність, адже за таким рішенням могли ховатись компроміс чи домовленість між кількома дослідниками і, отже, прихована боротьба.

У будь-якому разі саме з 1965 р. П. І. Воробей розпочав активно оприлюднювати свої наукові напрацювання у публікаціях. Першою з них стали тези доповіді «Національна політика більшовиків України

¹⁶ Лугова О. І. Про роботу Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» у 1964 р. // УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 152-153.

в роки першої російської революції (1905 – 1907 рр.)» на черговій науковій сесії університету¹⁷. За нашими підрахунками доробок історика з проблеми докторського дослідження включає, крім монографії, 16 праць загальним обсягом сім авторських аркушів, опублікованих протягом 1965 – 1972 рр. у солідних наукових збірках у Москві (3), Києві (5, в т.ч. в «Українському історичному журналі» та міжвідомчій збірці «Наукові праці з історії КПРС»), Одесі (6) та Дніпропетровську (2). З них три висвітлюють події революції 1905 – 1907 рр., одна стосується періоду першої світової війни, три присвячено революційним подіям 1905 – 1917 рр. та шість – узагальнюючого характеру. Динаміка публікації праць: 1965 – 2, 1966 – 3, 1967 – 6, 1968 – 1 (не рахуючи невиданої монографії), 1969 – 0, 1970 – 3, 1971 – 0, 1972 – 1. Спочатку переважали тези, а згодом – статті (їх у доробку відповідно сім та дев'ять). Загалом у молодого завідувача період з 1968 р. (коли йому виповнилось 40 років) до 1972 р. був найпліднішим – аж 13 праць (понад 15 авт. арк.). Документи особистої справи П. І. Воробей свідчать, що він імовірно наприкінці 1967 р. завершив монографію «Національно-визвольний рух трудящих України в період імперіалізму (1900 – березень 1917 р.)» обсягом 12,5 авторських аркушів і подав її до друку у видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, плануючи видати наступного року¹⁸.

Працюючи над докторською дисертацією, П. І. Воробей, певно, і не підозрював на який крихкий ідеологічний ґрунт він став. Адже не можна не погодитись з В. П. Яремчуком, що в радянській історичній науці питання українського національного руху належало до найбільш складних, дискусійних, заплутаних та найменш розроблених через що в часи пізнього сталінізму проблематика національно-визвольних рухів у Російській імперії була серед напівзаборонених, а самі вони, якщо й потрапляли в поле зору істориків, то лише для того, щоб бути дискредитованими¹⁹. Очевидно, згадуючи у своїх працях внесок в історичну науку репресованих у сталінську добу і реабілітованих у хрущовські часи партійних і державних керівників

¹⁷ Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Тези доповідей. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 1965. – С. 66-68.

¹⁸ Поточний архів ОНУ імені І. І. Мечникова, Особиста справа Воробей П. І., Арк. 31.

¹⁹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С. 305.

М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського П. І. Воробей або вважав за потрібне висловитись саме так, або просто ще не відчув небезпеки у зміні ідеологічної парадигми²⁰. Адже характерним для доби «відлиги» є і такий пасаж в одній з його праць: «Особливо негативно відбилися на дослідженні національного питання на Україні, як і інших важливих проблем історичної науки, серйозні порушення ленінських принципів і методів наукової роботи в другій половині 30-х років»²¹.

Актуальність свого дослідження П. І. Воробей пояснював у такий спосіб: «Одною з причин недостатньої розробленості проблеми, що нас цікавить, є те, що ленінські думки з національного питання не завжди враховувались при характеристиці національно-визвольного руху, що виник на околицях Росії, в тому числі і на Україні»²². Прикметним є спостереження радянського дослідника В. Л. Харитонова щодо історіографічної ситуації в цій царині у середині 60-х років, яке він висловив у 1967 р., оглядаючи найзначніші праці за 1964 – 1965 рр. П. І. Воробей він не згадав, що є зрозумілим – адже одесит лише розпочав розробку проблеми. А ось фінальний висновок є наче настановою для П. І. Воробей: «На наш погляд, необхідне створення комплексного марксистсько-ленінського дослідження з українського національного руху, яке охопило б не тільки період 1917 – 1920 рр., але і всю передісторію цього руху з моменту його зародження». Більше того, вважаємо, що саме його він і мав на увазі, адже наведені слова було висловлено на науковому форумі, у роботі якого обидва взяли участь, а перероблені після конференції тези вони разом подали до, опублікованої через три роки, збірки. Тим паче ще один з фрагментів цієї статті чітко вказує на безпосереднє дослідницьке завдання П. І. Воробей: «З середини 30-х років питання про недооцінку українськими більшовиками національного питання було

²⁰ Воробей П. І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. // УІЖ – 1966. – С. 26; його ж. Більшовицькі організації України і національне питання (1903 – лютий 1917 р.) // Матеріали наукової конференції, присвяченої п'ятдесятиріччю Комуністичної партії України. – Одеса, 1968. – С. 149.

²¹ Воробей П. І. Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень – жовтень 1917 р.) // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий наук зб. Вип. 15. Більшовицькі організації Півдня України у боротьбі за владу рад. – К.: вид-во Київського університету, 1967. – С. 27.

²² Воробей П. І. Февральська революція і українське національне рух // Сверхние самодержавия. Сборник статей. – М.: Наука, 1970. – С. 195.

знято з порядку денного у радянській історіографії. Після XX з'їзду партії попередня точка зору на питання, що розглядається, що найбільш вірно відображала історичну істину, була по суті відновлена. Однак тактика більшовиків щодо національного питання на Україні, виходячи, власне за рамки Лютневої революції і її передодня, потребує розгорнутого, побудованого на сучасних наукових знаннях дослідження діяльності більшовиків протягом всього періоду боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні»²³.

Оцінюючи всю попередню історіографію, П. І. Воробей зазначав, що радянські історики багато уваги приділили вивченню класової солідарності й інтернаціональних зв'язків у революційному русі, «однак друга сторона проблеми, на яку у низці праць звертав увагу В. І. Ленін («Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання» та ін.), безпосередня участь і роль робітничого класу в національно-визвольному русі, а також питання керівництва ним — залишається поки слабо вивченою». Як приклад він навів «свіженьку» на той час «Історію робітничого класу в Українській РСР» (К., 1967), де зазначеній проблемі не було приділено належної уваги²⁴.

Висхідним концептуальним положенням П. І. Воробей було визнання того, що «протягом тривалого періоду (до початку XX ст.) провідну роль в національному русі відіграла українська інтелігенція, в діяльності якої проявлялася гостра боротьба революційно-демократичної і буржуазно-націоналістичної течій. Народні маси, інтереси яких виражали революційні і демократичні кола української інтелігенції, в цей час виступали стихійно, не маючи своїх власних організацій і чітко визначених завдань. Така обстановка і давала можливість українській ліберальній буржуазії до початку XX ст. тримати ініціативу в національному русі у своїх руках і займати в ньому керівні позиції. В. І. Ленін зазначав, що буржуазія природно виступає на початку всякого національного руху його гегемоном (керівником) (Твори, т. 20, с. 376). Наприкінці XIX — на початку XX ст. докорінно змінилась обстановка в Росії. Вирішальну роль у революційному русі

²³ Харитонов В. Л. Советская историография Февральской революции 1917 г. на Украине // Свержение самодержавия. Сборник статей. — М., 1970. — С. 307-308.

²⁴ Воробей П. І. Рабочий класс и украинское национальное движение // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония. — М.: Наука, 1970. — С. 70-71.

почав відігравати робітничий клас, його бойові політичні організації»²⁵.

Даючи загалом вельми ортодоксальну картину розвитку революційного руху (на ній не будемо детально зупинятись), П. І. Воробей намагався надати своєму дослідженню новизни й оригінальності. Так, говорячи у 1966 р. про події революції у Російській імперії на початку ХХ століття, він стверджував, що «вперше за всю історію національно-визвольного руху на Україні він перетворився під час революції 1905 — 1907 рр. на невід’ємну, складову частину буржуазно-демократичної революції»²⁶. А через два роки він робить важливе уточнення до цієї тези: «Одночасно з цим слід відзначити, що більшовицькі організації України в значній мірі ще не навчились правильно урахувувати і оцінити значення національного питання в своїй діяльності. Зокрема, більшовицькі організації України ще мало використовували легальні можливості для роботи серед мас через «просвіти» і інші українські культурно-освітні організації, через газети і журнали рідною мовою місцевого населення. В роки першої російської революції, а потім і нового революційного піднесення 1910 — 1914 рр., більшовицькі організації України не скористались сприятливою обстановкою для видання більшовицьких газет і журналів українською мовою, на що орієнтував більшовиків України В. І. Ленін»²⁷. У наступні роки, тобто під час війни і напередодні лютневої революції 1917 року, більшовики зазнали втрат і переслідувань. На думку історика, «все це відбилось на діяльності більшовицьких організацій, в тому числі і в національному питанні. Не було доведено до успіху боротьбу за створення обласних більшовицьких об’єднань, як важливого етапу на шляху утворення всеукраїнського більшовицького центру. Не вдалося остаточно перебороти сепаратистські, шовіністичні і націоналістичні прояви серед деякої частини більшовиків, не вдалось перебороти нерозуміння, а то і ігнорування частиною більшовиків ролі і значення українського національного питан-

²⁵ Воробей П. І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. — С. 28-29.

²⁶ Там само. — С. 35.

²⁷ Воробей П. І. Більшовицькі організації України і національне питання (1903 — лютий 1917 р.) // Матеріали наукової конференції, присвяченої п’ятдесятиріччю Комуністичної партії України. — Одеса, 1968. — С. 154-155.

ня. Так і не було створено більшовицьку пресу українською мовою. Більшовицькі організації ще мало видавали листівок на рідній мові населення України»²⁸.

Все наведене вище, як вважав Петро Іванович, позначилось після початку Лютневої революції, адже у березні 1917 р. «перед більшовицькими організаціями України стояло складне завдання – очолити національно-визвольний рух народних мас, спрямувати його по послідовно демократичному шляху, перетворити у складову частину наростаючої соціалістичної революції»²⁹. Незважаючи на те, що більшовики протягом березня – червня 1917 р. брали активну участь у національно-визвольному русі мас, «вони не намагались в цей час вплинути на стихійний національно-визвольний рух трудящих, який органічно вливався у революційну боротьбу: позначилась певна слабкість більшовицьких організацій». Це трапилось, на його думку, через відсутність сил і досвіду працювати в радах робітничих, солдатських і селянських депутатів (особливо важко серед останніх). Історик зазначив, що «нові партійні групи, що виникли після повалення царату, не мали ні досвіду, ні постійного зв'язку з центром, ані чіткої політичної лінії і тактики». Негативно впливала відсутність не лише всеукраїнського, а й обласних центрів. Більшовики «не змогли у лютнево-березневі дні 1917 р. вірно оцінити роль і значення українського питання у новій обстановці». Безсумнівно, наголошував він, це було тимчасовим і невідворотно мало змінитись³⁰.

Але шлях більшовиків України до керівництва в українському русі був складнішим ніж у деяких околицях імперії (П. І. Воробей не один раз наводив приклад Латвії). Адже «з одного боку, робітничий клас ще не був готовий до розв'язання цього завдання: у перші місяці після повалення царату відчувалась слабкість союзу робітничого класу і трудового селянства; існувало нерозуміння значення українського національного питання у боротьбі за соціалістичну революцію; більшовицькі ідеї не оволоділи ще масами». До того Центральна Рада намагалась «обманути» «народні маси». Поряд з традиційною оцінкою знаходимо вельми сміливий, як на тоді, і крамольний, як

²⁸ Там само. – С. 157-158.

²⁹ Воробей П. І. Февральська революція и українское национальное движение – С. 201.

³⁰ Воробей П. І. Рабочий клас и українское национальное движение // Российский пролетариат: облик, борьба, гегмония. – М.: Наука, 1970. – С. 74, 79.

здається, пасаж: «Разом з тим при всій суперечливості політики дрібнобуржуазних партій не можна заперечувати певне позитивне значення діяльності їх лівих груп для зміцнення загальнодемократичного фронту боротьби проти царату, для росту інтересу робітників до національного питання. Крім того, ці групи видавали брошури й прокламації українською та іншими мовами місцевого населення, що більшовицькі організації робили тоді дуже рідко (це пояснювалось слабкістю їхньої матеріальної бази, недостатньою роботою більшовиків серед української інтелігенції тощо)». Незаперечним є факт співпраці більшовиків з деякими лівими групами (симптоматичним є його посилення на працю М. Попова «Очерк истории КП(б)У» 1928 року, тобто апеляція до синтетичного твору доби, що передувала виходу горезвісного сталінського «Короткого курсу»)³¹.

П. І. Воробей чітко проводив думку про те, що Центральна Рада хоч і тимчасово, але захопила ініціативу в українському русі. «Народні маси» довіряли їй і це ускладнило «процес класового і політичного розмежування» в українському національному русі. Її крах «став можливим тому, що у єдиний загальнонародний революційний потік злились соціалістичний рух багатонаціонального пролетаріату України і боротьба трудового селянства за землю, демократична течія українського національного руху і всенародна боротьба за мир». Отже, «після падіння царату пролетаріат розгорнув боротьбу за провідну роль в національно-визвольному русі з Центральною радою і очолив її в кінці 1917 р., утвердив у ньому соціалістичний зміст, привів до перемоги»³². В іншій праці він запропонував ширшу хронологічну межу завершення цього процесу: «демократичний національний рух мас злився з соціалістичним революційним, став соціалістичним по своїй суті і завершився створенням Української Радянської держави» наприкінці 1917 – на початку 1918 р.³³. Так, у загальних рисах, на нашу думку, виглядала концептуальна схема розв'язання проблеми, яку П. І. Воробей представив у своїх публікаціях.

Звичайно, що крім публікацій історик презентував своє дослідження і на різноманітних наукових форумах. Так, в Одесі він ви-

³¹ Воробей П. І. Февральська революція и українское национальное движение. — С. 198.

³² Воробей П. І. Рабочий клас и украинское национальное движение. — С. 81-82.

³³ Воробей П. І. Февральська революція и украинское национальное движение. — С. 202.

ступив, як вже зазначалось на ювілейній науковій сесії, присвяченій 100-річчю Одеського університету (1965), на двох звітних наукових університетських конференціях (1966 – 1967), науковій сесії викладачів суспільних наук вузів Одеської області (1967), науковій конференції, присвяченій п'ятдесятиріччю створення Комуністичної партії України (1968). За наслідками роботи конференції було видано збірку. П. І. Воробей був не лише членом її редколегії, але й автором двох публікацій, однією з яких йому випала честь відкривати цю збірку³⁴. Київське представлення доробку П. І. Воробей було так само репрезентативним. Крім названих публікацій, він взяв участь у двох республіканських конференціях.

Але більш прикметною була його презентація на загальносоюзному рівні. У березні 1967 р., П. І. Воробей знову взяв участь у роботі всесоюзної наукової сесії, яку організував Інститут історії СРСР АН СРСР та Наукова рада АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції». Було видано збірку, відповідальним редактором якої був І. І. Мінц, а його заступником — Л. М. Іванов. У листопаді 1967 р. в Одесі відбулась ще одна всесоюзна наукова сесія з проблеми «Пролетаріат Росії на шляху до Жовтня 1917 р.», яку організувала група з вивчення історії пролетаріату Росії Інституту історії СРСР АН СРСР та секція «Основні закономірності й особливості розвитку Росії в період імперіалізму» згаданої вище Наукової ради. Повідомлення П. І. Воробей «Робочий клас і український національний рух» не пройшло непоміченим організаторами. Більше того, згодом було видано збірку «Российский пролетариат: облик, боротьба, гегемонія» (відповідальний редактор Л. М. Іванов), до якої увійшли лише 14 статей з 76 доповідей і повідомлень, що пролунали на конференції. До того ж П. І. Воробей було включено до редколегії (разом з відомими істориками М. С. Воліним, Ю. І. Кир'яновим та К. М. Тарновським).

Отже, працюючи над докторською дисертацією, П. І. Воробей став помітним дослідником. Наприклад, В. П. Яремчук відносив його разом з С. М. Королівським, М. А. Рубачем та М. І. Супруненьком до тих істориків, статті яких, опубліковані у середині 1960-х — на по-

³⁴ Воробей П. І. В. І. Ленін і утворення КП України // Матеріали наукової конференції, присвяченої п'ятдесятиріччю Комуністичної партії України. — Одеса, 1968. — С. 3-7.

чатку 1970-х рр., відіграли важливу роль у напрацюванні офіційної концепції українського національного руху. Причому, на його думку, вони тримались у межах офіційної концепції, викладеної у відповідних розділах загальновідомих узагальнюючих праць з історії Української РСР 1957 і 1967 рр., перегукуючись або розвиваючи окремі положення, що містились в них. Разом з тим, дещо розходиться його ж оцінка П. І. Воробєя в іншому фрагменті монографії, де він називає одесита дослідником, відомим своїми неортодоксальними поглядами щодо питань національного руху в Україні на початку ХХ ст. Причому настільки, що ці погляди були помітні й «компетентним органам»³⁵.

Сьогодні важко стверджувати — випадково чи з чиеїсь подачі — коли точно і як потрапив П. І. Воробєй у коло прискіпливих наглядачів. Але перші негаразди не змусили себе довго чекати і виявились у затримці друку монографії, вихід якої планувався, як зазначалось, на 1968 р., але ні того, ані наступного року вона так і не побачила світ. Адже кар’єрний і дослідницький злет П. І. Воробєя не залишився не помічений насамперед для В. Ю. Маланчука. Як вже зазначено вище, працюючи у Києві на посаді заступника міністра він продовжував розробку національного питання. У 1967 р. вийшла друком його чергова книга «У братній Радянській сім’ї», яка була не тільки суспільствознавчим дослідженням, але й засобом ідеологічної боротьби. А те, що він здійснював пильний моніторинг всього, що торкалось національного питання навіть на периферії, виявилось під час партійних зборів ОДУ імені І. І. Мечникова у листопаді 1969 р.

У Державному архіві Одеської області зберігається протокол засідання партійних зборів, у роботі яких разом з партійними чиновниками районного і обласного рівня взяв участь і заступник міністра. Виступаючи, він зупинився на проблемах науково-технічного прогресу і участі університетської науки в ньому. Наприкінці виступу він відповів на запитання, в тому числі і на те, що надійшло у записці (не зрозуміло — експромтну чи підготовану). В ній автор запитував секретаря парторганізації Л. Х. Калустяна про тривалий невихід з друку монографії П. І. Воробєя, що породжувало чутки щодо утисків провінційних науковців у республіканській столиці. Л. Х. Калу-

³⁵ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — С. 405.

стян попросив відповідати заступника міністра, на що той розповів, що монографію «було з позитивними рецензіями прийнято видавництвом київського університету. Але при детальному ознайомленні з нею, низка положень з неї викликали сумніви. Ми її віддали на додаткове рецензування. Як закрита рецензія, підписана київським професором, доктором історичних наук, зав. кафедри одного з київських вузів, так і рецензія ухвалена на засіданні відділу капіталізму (його тоді очолював Ф. Є. Лось – В. Х.) Інституту історії АН УРСР і направлена Міністерству директором інституту академіком Скабою відзначають, що незважаючи на велику кількість фактичного матеріалу, монографія т. Воробей містить цілу низку серйозних помилок методологічного, ідейно-теоретичного порядку, що т. Воробей відступив від класових принципів в оцінці низки буржуазно-націоналістичних інститутів на Україні, зайнявся апологетизацією деяких з них». А далі вивок: «Звичайно, що у світлі цих оцінок не могло бути й мови про видання цієї монографії, адже мова йшла не про виправлення окремих помилок, а про концепції, що знаходяться в протиріччі з нашими ідейними принципами. До речі, у бесіді у Міністерстві т. Воробей визнав, що у світлі чехословацьких подій низка положень його монографії потребує перегляду. Шкода, що лише чехословацькі події розплющили очі т. Воробей на низку його принципових помилок»³⁶.

Згодом пролунав ще один тривожний «дзвіночок» – критичні зауваження на сторінках УІЖУ. Молодий тоді історик, викладач кафедри історії КПРС КДУ ім. Т. Г. Шевченка В. В. Мусієнко умістив у передостанньому числі журналу за 1971 р. статтю «Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня». У ній спеціаліст з історіографії і майбутній доктор наук (1986)³⁷, серед праць новітнього доробку із зазначеної проблематики разом з І. Ф. Курасом та А. В. Лихолатом назвав і статтю П. І. Воробей «Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень – жовтень 1917 рр.)», опубліковану 1967 р. у Києві у виданні «Наукові праці з історії КПРС» (Вип. 15, с. 26-37). Проте

³⁶ ДАОО, Ф. 90, Оп. 1, Спр. 354, Арк. 105-106.

³⁷ Історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004) / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Прайм-М, 2004. – С. 258.

на відміну від книжок названих істориків стаття П. І. Воробєя зазнала критики: «відзначаючи досягнення українських істориків другої половини 60-х років, слід вказати і на допущені деякими авторами помилки щодо оцінки керівництва національно-визвольним рухом на різних етапах розвитку революції. Зокрема, це стосується П. І. Воробєя, на думку якого національно-визвольний рух у березні 1917 р. розпочала інтелігенція, а за нею «в національний рух швидко втягувались робітники і селяни, міське і сільське населення України». Не розкриваючи характеру національно-визвольного руху, без належної аргументації одеський автор твердив, що «протягом березня – червня 1917 р. ініціатива в національному русі тимчасово перейшла до рук Центральної ради – об'єданого органу дрібнобуржуазних і буржуазних партій». Цим самим П. І. Воробєй применшує величезну роботу щодо завоювання мас, проведену більшовиками в період мирного розвитку революції. За автором, більшовики очолили національно-визвольний рух лише після червневих подій, а до цього не приділяли йому належної уваги. Документальні ж матеріали не заперечно доводять, що лише Київський комітет РСДРП(б) з 2 по 14 квітня 6 разів розглядав питання національно-визвольного руху на Україні, а за час із березня до 3 липня 1917 р. різні його аспекти 15 разів стояли на порядку денному окружних та міських конференцій, загальних зборів і засідань Київського комітету. До того ж П. І. Воробєй розглядає національно-визвольний рух як самодостатній процес, штучно відриває його від загальноросійських подій. На його думку, національно-визвольний рух народних мас став складовою частиною соціалістичної революції на Україні тільки після перемоги Великого Жовтня. Це неправильне твердження суперечить ленінському визначенню місця національно-визвольного руху як складової частини соціалістичної революції»³⁸.

Можна лише уявити собі особисті переживання критикованої персони. Хоча постаті критикуючих тоді здавались ще не такими вже й грізними. Останній був ще не кандидатом наук, а В. Ю. Маланчук як через статус, так і через той непевний стан напівопального і, здавалось, колишнього партпрацівника. І В. О. Михайлов, і В. К. Вру-

³⁸ Мусієнко В. В. Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня // УІЖ. – 1971. – № 11. – С. 140.

блевський вказують на те, що позиції В. Ю. Маланчука тоді були хиткими і по ньому самому готувався потужний політичний удар³⁹. Що цей удар мав бути комплексним свідчить критика його суспільствознавчого доробку. На написану у співавторстві з М. Ю. Куліченко книгу «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» (К., 1971) в «Українському історичному журналі» наприкінці 1971 р. з'явилась критична рецензія (рецензент заховався під криптонімом «А. Б.»). Авторам, зокрема, закидали, що вони внесли мало нового у висвітлення піднятої проблеми і часто-густо повторювали вже висловлене раніше як ними самими, так і у працях інших дослідників. Зокрема їх звинувачено, що атрибуція статті «Централізм і сепаратизм в українському соціал-демократичному русі» належить не їм, а історику О. Т. Юрченко, який писав про це ще 1960 року (раніше вважали, що її автором був О. Лола, а виявилось — П. Грищенко)⁴⁰. За іронією долі праці П. І. Воробей і В. Ю. Маланчука критикували не тільки в одному виданні, але й ще одному числі журналу.

Очевидно, з огляду на це, П. І. Воробей не полишав своєї проблематики. Протягом 1971 — 1972 рр. матеріал монографії він використав у двох навчальних посібниках — «Ленін і національне питання на Україні в період трьох російських революцій» (2,5 авт. арк.) — для студентів історичного факультету та розширений російськомовний варіант у співавторстві з Г. А. Пляшко «Ленин и национальный вопрос в период трех русских революций» (5,74 авт. арк.) — для студентів-іноземців. Як зазначалось, дві його статті 1970 р. були опубліковані у московських збірках. На одну з них — «Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония» — колеги по кафедрі (доцент Н. І. Калюжко) та факультету (професор С. К. Мельник) опублікували у 1971 р. в УІЖі позитивну рецензію⁴¹. Але інший характер мала рецензія, що з'явилась у головному радянському історико-партійному виданні «Вопросы истории КПСС» у вересневому номері 1972 року. І хоча П. І. Воробей не було згадано серед авторів розкритикованих статей збірки, загальні зауваження не могли не розповсюджуватись і на ньо-

³⁹ Врублевский В. Вказ. праця. — С. 116.

⁴⁰ А. Б. Важлива тема потребує глибокого дослідження // УІЖ. — 1971. — № 11. — С. 155-156.

⁴¹ Калюжко Н. І., Мельник С. К. «Российский пролетариат. Облик, борьба, гегемония», изд-во «Наука», М., 1970. 361 с. // УІЖ. — 1971. — С. 143-145.

го (нагадаємо, що він був членом її редколегії): «Підхід до ленінської спадщини у низці випадків є тенденційним. Редакційна колегія і деякі автори прагнуть до якогось «нового прочитання» праць Леніна. Причому робиться це часто-густо під претекстом нагадування про начебто забуті висловлювання вождя революції. При цьому формулюються сумнівні, а часом і явно помилкові висновки... (ця теза дуже перегукується з наведеним вище пасажем у доповіді П. П. Козиря на пленумі одеського обкому партії — В. Х.) Отже, на сторінках рецензованої книги під виглядом творчого розвитку провадяться помилкові положення. Претендуючи на новизну в розв'язанні крупних питань вітчизняної історії, автори деяких статей і редколегія збірки, на наш погляд, не достатньо відповідально поставились до розгляду низки важливих методологічних проблем стосовно характеристики російського пролетаріату, його ролі і його союзників у процесі революційної боротьби». І зовсім грізно лунало твердження про наявність у деяких статтях, в т.ч. і редакційній, низки «теоретичних положень трактовок, що свідчили про відступ авторів від марксистсько-ленінських принципів наукового дослідження»⁴².

Вважаємо, що факт перебування П. І. Воробєя у складі редколегії згаданої збірки є симптоматичним. Організатори названої вище конференції і упорядники збірки, зокрема Л. М. Іванов, К. М. Тарновський належали (разом з П. В. Волобуєвим, А. Я. Аврехом, В. В. Абрамовим) до так званого «нового напрямку» у радянській історіографії, представники якого намагались по-новому осмислити історію Російської імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Зокрема вони підкреслювали багатуокладність економіки, виступали проти переоцінки матеріальних і політичних передумов революційних подій 1917 р. Безсумнівно, що цей інтелектуальний струмінь був породжений періодом політичної «відлиги» і «шістдесятництва». Проте у другій половині 60-х років консервативна частина істориків, обслуговуючи новий політичний курс, все сильніше виступала проти такого переосмислення історії. Врешті наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. «збурювачам спокою» було завдано низку ударів. Отже, згадана рецензія у «Вопросах истории КПСС» ілюструє як раз цю

⁴² Голуб П. А., Лаверичев В. Я., Соболев П. Н. О книге «Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония» // Вопросы истории КПСС. — 1972. — № 9. — С. 121, 132.

боротьбу. Адже рецензенти зосередились на критиці тези про тимчасову втрату пролетаріатом гегемонії на другому етапі (1906–1907 рр.) першої російської революції.

Додамо, що «реформаторам» завдавали й інших дошкульних ударів. Наприклад, не було затверджено рішення Вченої ради Інституту історії СРСР про захист докторської дисертації К. М. Тарновського на тему «Проблеми соціально-економічної історії імперіалістичної Росії на сучасному етапі радянської історичної науки». У березні 1972 р. за вказівкою завідувача відділом науки та навчальних закладів ЦК КПРС С. П. Трапезникова у відділенні історії СРСР АН СРСР було проведено дискусію з питання багатокладності, яке завершилось засудженням висунутої тези. А ще через рік у відділі науки ЦК КПРС «новий напрямок» в історичній науці було визнано, по суті, ідеологічною диверсією. Директора Інституту історії СРСР, члена-кореспондента АН СРСР П. В. Волобуєва було звільнено з посади⁴³. Цілком слушною вважаємо думку, висловлену у одній із збірок доби «перебудови» (1990), про політичну ситуацію, яка впливала на розвиток суспільствознавства у попередні десятиліття: «Брежнєвське керівництво уявляло собою консервативне, апаратно-бюрократичне начало у партії, і воно органічно вписувалось у сталінську адміністративно-командну систему, свято охороняючи її догмати, забобони і пороки. Зі свого боку концепція розвинутого соціалізму сприяла консервації цих пороків, оскільки вона вводила у бік від наболілих проблем, від реальних протиріч суспільства»⁴⁴.

Отже, стрибок В. Ю. Маланчука до республіканського Олімпу, на нашу думку, був цілком адекватним тій ситуації, коли ідеологічні імпульси з центру знаходили своє кадрове втілення на периферії. Тому московська рецензія, гадаємо, стала ще однією підставою не забути провінційного історика, який наважився працювати по його проблематиці, та ще й у відмінному ідеологічному ключі. Сприятлива ситу-

⁴³ Ганелин Р. Ш. Творческий путь А. Я. Авреха // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 105; Поликарпов В. В. К. Н. Тарновский и «новое направление» в изучении социально-экономической истории России конца XIX — начала XX века / В кн.: Константин Николаевич Тарновский. Историк и его время. Биография, воспоминания, исследования / Сост. Б. Дубенцов, С. Лебедев, И. Лукоянов. Ред. А. Цамутали. — М., OZON.RU 2002. — С. 45–52.

⁴⁴ На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. — М., 1990. — С. 63. — режим доступу: <http://www.kazedu.kz/referat/155994>.

ація для наступу на «націоналістів» складалась і на місцях. Прикметними є деякі пасажі у згаданій доповіді П. П. Козиря на липневому (1972 р.) пленумі обкому партії. Так, переходячи до місцевих справ, він навів приклад прояву українського націоналізму на Одещині у діяльності Олекси Різникава, Ніни Строкатої та Олексія Притики (за два місяці перед тим заарештованих і засуджених за антирадянську пропаганду), які «намагались доводити, що Україна буцімто посідає нерівноправне положення у складі Радянського Союзу, що у республіці проводиться примусова «русифікація», що український народ піддано гнобленню і щодо нього проводиться політика «геноциду». Наприкінці фрагменту перший секретар дав методологічну настанову про те, що не можна «відривати національне від інтернаціонального», пояснивши як можна уникнути ідеологічних пасток: «Не слід повторювати колишніх помилок, коли нав'язливо підкреслювалась велич України у металі, хлібі, вугіллі і в низці інших позицій. Треба підкреслювати відповідальність України за примноження могутності нашої великої держави. Слід засуджувати такі моменти, коли протиставлялись республіканські органи союзним».

Вченим-суспільствознавцям було відведено особливу роль у реалізації виголошених настанов, адже вони повинні були «приділяти більше уваги дослідженню проблем розквіту і зближення соціалістичних націй, інтернаціонального виховання трудящих». А далі ще одна порада: «У нашій пропагандистській роботі треба підкреслювати значення російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мови всього радянського народу, мови Леніна. Всі ці проблеми мають бути у полі зору парткомів і ректоратів вузів, одеської Вищої партійної школи, преси, радіо, телебачення, нашої усної пропаганди й агітації»⁴⁵.

Тож немає сумніву, що доробок П. І. Воробєя був на особливому рахунку у В. Ю. Маланчука, оскільки він був з ним добре знайомий. Адже у жовтні 1972 р. заступник міністра став секретарем ЦК КПУ, а вже через місяць в Одесі з'явилась комісія, яка перевірила парторганізацію Одеського університету. Матеріали Державного архіву Одеської області дозволяють відтворити хронологію і механізм цього партійного розгляду. Отже, комісія з дев'яти осіб на чолі з завідува-

⁴⁵ ДАОО, Ф. 11, Оп. 107, Спр. 5, Арк. 15.

чем сектору вузів ЦК КПУ Д. П. Богінею працювали 10 днів – з 13 по 23 листопада. Попередні результати було оголошено керівництву факультету та університету на нараді у ректора, де були присутні всі члени комісії, секретар парткому, завідувачі кафедр факультету та суспільних наук, завідувачі відділами вузів обкому, міському та секретар райкому. 25 листопада було проведено засідання партійного бюро історичного факультету, на якому секретар партбюро П. А. Некрасов довів інформацію про роботу київської комісії. Вже з цієї попередньої інформації було зрозуміло, що вістря критики націлено насамперед на кафедру історії УРСР та її завідувача⁴⁶. Підтвердження цього стало створення по наслідках роботи киян комісії парткому університету і проведено 13 грудня його засідання, де розглянуто питання «Про серйозні методологічні помилки у діяльності кафедри історії Української РСР історичного факультету»⁴⁷. Через тиждень, 20 грудня, зібралось партбюро факультету, де розглянули питання про С. К. Мельника та Н. І. Калюжко за згадану позитивну оцінку московської збірки⁴⁸. Того ж дня було проведено відкриті збори партійної організації історичного факультету, на якому було обговорено рішення парткому щодо кафедри історії України⁴⁹.

За результатами засідання парткому університету (13 грудня) було створено ще одну його комісію, яка мала перевірити виконання партійною організацією історичного факультету постанови політбюро ЦК КПУ «Про подальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки» (лютий 1971 р.), а також постанови ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого удосконалення вищої освіти у країні» (липень 1972 р.) та згаданої вище постанови парткому щодо недоліків кафедри історії Української РСР. Нова комісія парткому підготувала відповідну довідку, датовану 10 січня 1973 р.⁵⁰. Наступного дня було проведено ще одне засідання партбюро історичного факультету, де було обговорено доповідь секретаря партбюро П. А. Некрасова⁵¹,

⁴⁶ ДАОО, Ф. 90, Оп. 1, Спр. 404, Арк. 143.

⁴⁷ Там само, Спр. 395, Арк. 179-196.

⁴⁸ Там само, Спр. 404, Арк. 157-159.

⁴⁹ Там само, Арк. 70-82.

⁵⁰ Там само, Спр. 395, Арк. 45-52.

⁵¹ Там само, Спр. 421, Арк. 1-3.

з якою він виступив через кілька годин на партійних зборах університету, що розглянули питання про роботу історичного факультету⁵². Через кілька місяців, у березні 1973 р., партбюро історичного факультету розглянуло питання про вжиті заходи щодо «підвищення ідейно-теоретичного рівня наукової, навчальної і політико-виховної роботи на кафедрі», на яке було запрошено весь її склад⁵³. Всі ці матеріали свідчать, що загалом справа набула ширшого контексту ніж особисте питання П. І. Воробєя, хоча у центрі партійного розгляду був, звичайно, завідувач кафедри історії Української РСР.

Алгоритм ідеологічної і виробничої критики був заданий, звичайно, київською комісією. Основні зауваження київської комісії (за браком матеріалів реконструюємо її рішення за доповіддю/відповіддю секретаря партбюро історичного факультету на зборах парторганізації університету) можна звести до таких пунктів: 1) деканат і партбюро історичного факультету здійснювали недостатньо якісний підбір і виховання викладацьких кадрів, зокрема вказали, що більшість викладачів віком понад 50 років та відсутні асистенти; 2) низький рівень проведення лекцій (проф. С. К. Мельник, доц. П. І. Воробєй, к.і.н. А. І. Балабаєв); 3) спеціальні курси повторюють загальні курси, наявний кричущий хронологічний дисбаланс між курсами – перевага віддавалась дорадянському часу; 4) наукові інтереси так само диспропорційні – жоден з викладачів на кафедрах не досліджував розвинуте соціалістичне суспільство і комуністичне будівництво, що відбилось і у проблематиці курсових і дипломних робіт; 5) незадовільний рівень викладання спецкурсів «В. І. Ленін – вождь і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і триумфальної ходи радянської влади (С. К. Мельник) та «Історіографія Української РСР» (С. М. Ковбасюк, П. І. Воробєй); 6) на факультеті не реагували на критику в УІЖі та «Вопросах истории КПСС» праць авторів (П. І. Воробєй), які припустились методологічних помилок; 7) у посібнику П. І. Воробєя «немає гострої класової і партійної оцінки антидемократичної і реакційної сутності історичної концепції Грушевського»; 8) поява некритичних рецензій на праці П. І. Воробєя і Г. А. Пляшко (С. К. Мельник та Н. І. Калужко).

⁵² Там само, Арк. 6; Ф. 90, Оп. 1, Спр. 406, Арк. 5.

⁵³ Там само, Спр. 421, Арк. 69-77.

У всіх інших документах бачимо як деталізацію висловлених зауважень, так і розширення їх кола. Так, у констатуючій частині доповіді голови першої комісії парткому Н. І. Калюжко закидали, що як член партбюро факультету вона не догледіла «помилки» завідувача кафедри, а також здійснювала неправильне керівництво однією з дипломних робіт, присвячених Михайлові Драгоманову: «при характеристиці М. Драгоманова допущена ідеалізація його світогляду і ролі в історії, не показані помилкові позиції Драгоманова у національному питанні, його коливання у бік буржуазного націоналізму» (партком)⁵⁴. Там само було розширено коло або підданих критиці, або тези критики: декан З. В. Першина та секретар партбюро (П. А. Некрасов) (безвідповідальне ставлення щодо керівництва роботою кафедри історії УРСР), відсутність на кафедрі принципової наукової критики і взаємної вимогливості (парторг кафедри С. М. Ковбасюк, комуністи Н. І. Калюжко та В. М. Немченко). Останньому закидали ще редакторство у навчально-методичному виданні П. І. Воробей. Рецензія Н. І. Калюжко та С. К. Мельника на московську збірку за участю П. І. Воробей кваліфіковано як «глибоко помилкове і безпринципне». А посібник для іноземців не був запланований і безпідставно рекомендований професорами І. В. Ганевичем і С. К. Мельником без обговорення на кафедрі історії КПРС.

За рішенням парткому найбільше постраждав П. І. Воробей – його перебування на посаді завідувача визнано недоцільним, двічі «відзначили» С. К. Мельника – за підтримку посібника П. І. Воробей його мали розглянути на кафедрі історії СРСР, а за рецензію на московську збірку – на партбюро факультету (разом з Н. І. Калюжко). Цей пункт, як зазначено вище, було виконано – рецензентам вказали «на партійну та наукову безпринципність». Г. А. Пляшко мала бути розглянута на партзборах кафедри історії КПРС за «безпринципність» (співаторство у посібнику), а про «безвідповідальне ставлення» І. В. Ганевича (сприянні виходу посібника) повідомили керівництво Одеського вищого інженерного морського училища, де на той час він працював. З. В. Першиній та П. А. Некрасову обмежились вказівкою на вдосконалення роботи, а С. М. Ковбасюку – «на необхідність посилення партійного і принципового підходу до вивчення історії Української РСР».

⁵⁴ Там само, Спр. 395, Арк. 182.

Друга комісія парткому, що перевіряла весь історичний факультет, для партзборів університету підготувала спеціальну довідку. В ній на перше місце висунуто методологічні помилки кафедри історії УРСР. Тепер зачепили всю систему спецкурсів кафедри, адже в них «замість формування у студентів класово-партійних позицій подається об'єктивістське висвітлення поглядів істориків минулого (Антоновича, Грушевського, Костомарова)». Стосовно спецкурсу П. І. Воробєя «В. І. Ленін і національне питання на Україні» йому закинули, що поглядам класиків марксизму-ленінізму відведено вісім годин, а на розгляд поглядів В.Б. Антоновича та М. С. Грушевського – аж шість.

Цього разу багато уваги було приділено відкритим лекціям. Насамперед йшлося про низький рівень лекцій С. К. Мельника з історії СРСР – адже про них у 1969 та 1970 рр. мова йшла навіть на раді й на звітно-виборчих зборах університету, і у 1971 р. відкриту лекцію було оцінено вельми критично. Представники київської комісії завітали до нього на лекцію у листопаді 1972 р., а член комісії парткому – у січні 1973 р. Вердикт був суворим: «С. К. Мельник читає лекції на рівні, що не відповідає університетському і не робить жодних висновків з наявної критики»⁵⁵. Було піддано критиці і відкриту лекцію П. І. Воробєя (тема – «Здійснення ленінської національної політики на Україні у 1917 – 1924 рр.»), на яку завітали вже під час партійного розгляду. В ній, на думку членів комісії парткому, «нічого не було сказано про крах українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, про зміст діяльності Комуністичної партії по здійсненню ленінської національної політики»⁵⁶.

Головним об'єктом критики стали згадані вище посібники. Адже комісія ЦК КПУ дорікала авторові у відході від історизму⁵⁷, а друга комісія підтвердила, що він «обійшов одне з докорінних питань – про керівну роль пролетаріату у національно-визвольному русі», не розкрив боротьбу «партії більшовиків за включення національно-визвольного руху до загального потоку боротьби за соціалізм», що вони містять неправильний методологічний підхід, адже автори чомусь «неодноразово виділяють і говорять про «українське націо-

⁵⁵ Там само, Спр. 406, Арк. 48.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, Спр. 395, Арк. 183.

нальне питання, хоча мова, як відомо, мала йти про класовий, інтернаціональний підхід щодо розв'язання цього питання», а автор «нав'язливо підкреслює українське національне питання, посиляючись на роботи В. І. Леніна», а останній «ніде не вживає таких висловів»⁵⁸.

Незадовільним було визнане читання спеціальних курсів «Історіографія історії Української РСР» (читав разом з С. М. Ковбасюком) та «В. І. Ленін та українське національне питання»: «дають нечітку орієнтацію в області марксистсько-ленінської методології історичної науки», «в них немає послідовної критики буржуазно-націоналістичних і реформістських концепцій, бракує гостроти і партійності»⁵⁹. Й загалом наголошено, що з 30 спецкурсів лише шість присвячено історії радянського суспільства. А С. К. Мельник звів спецкурс про В. І. Леніна як керівника Жовтневої революції до «другорядного» питання – про перемогу революції на півдні України⁶⁰. Було піддано критиці й інших викладачів, зокрема А. І. Балабаєва, за низький рівень лекцій, а також вказано ще кілька прізвищ, але це були робочі зауваження, набір яких містить звичайний робочий звіт – планування комплексних тем та звіти по них тощо.

Партзбори університету підбивали підсумок всієї історії. Рішення їх були вельми загальними. Конкретними були рішення щодо звільнення П. І. Воробєя з посади завідувача кафедри історії УРСР та про недоцільність перебування професора С. К. Мельника у штаті історичного факультету. Але такий велелюдний захід був, певно, найнеприємнішим для фігурантів цієї справи. Інші учасники дійства виконували свої рольові функції. Новий завідувач кафедри історії УРСР доцент В. П. Ващенко говорив про здійснену роботу по виправленню помилок (авторові цих рядків розповідав тоді молодий викладач кафедри А. Д. Бачинський, що всі чекали ідеологічного пресингу, але він виявив людську порядність і ставився до підданих критиці максимально коректно). Серед конкретних заходів можна вказати на запровадження нових «актуальних» спецкурсів як «Братерська співдружність радянських народів у побудові розгорнутого

⁵⁸ Там само, Арк. 181.

⁵⁹ Там само, Арк. 193.

⁶⁰ Там само, Спр. 406, Арк. 49.

соціалістичного суспільства (на матеріалах Української РСР)». Один з філологів вказував на важливість розглянутого питання не тільки для історичного чи інших гуманітарних факультетів, але й всього університету. При цьому картаючи історика за те, що той не розібрався з перенасиченим фактажем свого спецкурсу, дорікав йому за тезу про те, що «на певному етапі... ініціатива розвитку національного питання була захоплена інтелігенцією». Відзначено і надуживання позитивними оцінками творчості М. П. Драгоманова на кшталт Іванової (очевидно, що мова йшла про працю Р. Іванченко 1971 р. «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (II половина XIX ст.)» так само піддану у ті часи ідеологічному остракізму)⁶¹. Ректор О. В. Богатський багато питань повернув у робочу площину, але й він не утримався від ідеологічних зауважень, залишивши філологічному факультетові сам факт розгляду кандидатської дисертації про журнал «Дзвінок», «який виходив в Австро-Угорщині», адже крім «прогресивних» діячів, «які публікували там далеко не ліпші свої твори», брали участь запеклі націоналісти⁶².

Особливо слід відзначити розлогий виступ, що став квінтесенцією всієї критики, завідувача відділом обкому партії В. О. Кравченка, який серед іншого доволі детально (понад третину обсягу виступу) зупинився на методологічних помилках викладачів, зосередивши основну увагу на доробку П. І. Воробєя. Сам промовець вважав це важливим через те, що «не можна ці помилки розглядати просто як помилки, їх треба розглядати як прояв певних методологічних установок...

Вони – наслідок помилкових методологічних установок автора і мають тенденцію відходу від принципу партійності і історизму». Спочатку партійний функціонер зупинився на спецкурсі «В. І. Ленін і національне питання на Україні у період двох російських буржуазно-демократичних революцій». Перелічуючи необхідні для висвітлення в ньому постулати, він констатує, що «ці корінні питання марксистсько-ленінської теорії з національного питання або не знайшли свого місця у спецкурсі доцента Воробєя, або просто декларуються, або представлені в урізаному, або просто у спотвореному вигляді».

Викликало заперечення В. О. Кравченка використання поняття

⁶¹ Там само, Арк. 9-10.

⁶² Там само, Арк. 22.

«українське національне питання», адже через багатонаціональний склад населення Російської імперії треба було визнати понад сотню національних питань. Не погодився він і з визначенням змісту національного питання, яке у П. І. Воробєя зводилось «до культурно-просвітницьких вимог», а головним проявом національного руху – «діяльність культурно-просвітницьких організацій, виникнення українських газет і журналів, українських клубів і книгарень, а критерієм його масовості – висування масами вузьконаціональних вимог у дусі гасла «національної культури». Національно-визвольний рух зображується як переважно інтелігентський, його керівником оголошується буржуазія; «націоналістичний міщанин» М. Драгоманов представлений діячем революційно-демократичного напрямку; Т. Г. Шевченко розглядається як «засновник революційно-демократичної течії у національному русі. Проте загальновідомо, що найяскравіше діяльність Шевченка виявилась зовсім не в українських просвітницьких організаціях, а в «партії Чернишевського», яка кликала Русь до сокири».

Далі критик перейшов до рукопису монографії, у якій «данина об'єктивізму простежується досить чітко». Основна вада праці П. І. Воробєя полягала, на його думку, у тому, що «він сконцентрував увагу на висвітленні ролі буржуазних і дрібнобуржуазних партій, допускаючи при цьому об'єктивізм і тенденційність. У кожному, навіть найзапеклішому, буржуазно-націоналістичному друкованому органі або партії він намагається знайти «позитивні» риси, які бачаться насамперед у тому, що ці партії чи друковані органи викривали факти національного гноблення України. Тут автор явно піймався на гачок буржуазних і дрібнобуржуазних демагогів, приймаючи її за чисту монету. Ця помилка прямо витікає з кредо автора: «не всі класи, соціальні групи і політичні групи, а також окремих діячів можна розкласти точно по полицках політичних течій національного руху». Помилковість такої позиції – очевидна... Зосередившись на буржуазних і дрібнобуржуазних партіях, автор вкрай мало звертається до діяльності більшовиків тощо». Автору монографії закидали наявність позитивних оцінок доробку М. С. Грушевського: «Всі історіографічні вступи фактично присвячені Грушевському. Інших істориків, в тому числі і радянських, лише перелічено».

Дісталось і спецкурсу з історіографії, який П. І. Воробей читав разом з С. М. Ковбасюком: «Робочий план курсу орієнтує не на розкриття антинаукових, буржуазно-націоналістичних тенденцій і обґрунтування марксистсько-ленінської методології історії України, а на виклад поглядів того чи іншого історика. Наприклад, про Антоновича передбачається сказати таке: «...Активна участь в українському національно-буржуазному русі пореформеного часу. Археографічна діяльність. Схема історичного розвитку України. Головні історичні праці». У робочому плані спецкурсу погляди Маркса і Енгельса на історію України та різноманітні антинаукові буржуазно-націоналістичні концепції розглядаються як рівнозначні; основоположники наукового комунізму поставлені в один ряд з Костомаровим, Антоновичем, Грушевським... У розділі плану: 4. «К. Маркс і Ф. Енгельс про найважливіші події історії України» передбачається виклад не методологічних питань, а цитування Марксом історичних монографій Костомарова, вислів К. Маркса про козацтво і Запорозьку Січ тощо. Те саме спостерігається і у питаннях вивчення ленінської теоретичної спадщини. Таким чином, план спецкурсу передбачає цитовано-ілюстративний підхід до праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна з історії України, що принижує значення теоретичної спадщини основоположників наукового комунізму»⁶³.

Таке розлоге цитування наведено через те, що в ньому найбільш концентровано і рельєфно наведено основні положення ідеологічної (і, треба відзначити, по-своєму кваліфікованої) критики. Важко уявити, щоб партфункціонер такого рівня сам сидів над підготовкою промови чи, тим паче, що йому спустили її згори. Отже, в апараті були ті, хто чудово розбирався у ідеологічних віяннях і тенденціях в історичній науці — здатних «дати відсіч» не грубою лайкою, а досить кваліфікованою аргументацією. З другого боку, у пірамідально побудованій системі меседжів ця промова мала стати своєрідним ідеологічним дороговказом для місцевих істориків та суспільствознавців.

Врешті центральний фігурант цієї історії П. І. Воробей залишив посаду завідувача — заяву було написано ще 28 листопада, а наказ ректора вийшов від 15 грудня 1972 р.⁶⁴. Через два місяці після уні-

⁶³ Там само, Арк. 30-32.

⁶⁴ Поточний архів ОНУ імені І. І. Мечникова, Особиста справа Воробей П. І., Арк. 34-35.

верситетських партійних зборів, у середині березня 1972 р., партбюро історичного факультету, запросивши всіх завідувачів і колектив кафедри історії УРСР, розглянуло питання про виконання рішень парткому. Доповідаючи, В. П. Ващенко перелічив низку вжитих заходів, що мали загальний і неконкретний характер крім одного — було відкликано з дніпропетровського та харківського видань статті П. І. Воробей, присвячені «Просвітам». Самому Петру Івановичу у березні 1973 р. доводилось виправдовуватись на партійному бюро історичного факультету, буцім його «статті про «Просвіти» не можуть вважатись критерієм його поглядів на «Просвіти», оскільки через брак джерел у них низку положень висловлено здогадно, з метою викликати обмін думками на сторінках журналів. Можливо там є помилкові положення» і він «не має наміру наполягати на їхній вірогідності»⁶⁵. Зазначимо принагідно, що одна з них, дніпропетровська, таки встигла вийти друком⁶⁶. За іронією долі саме на неї найчастіше посилається В. П. Яремчук для характеристики доробку П. І. Воробей⁶⁷, а сам Петро Іванович, очевидно, приховував, не подавши її згодом у переліках своїх праць, які періодично долучали до особистої справи, ні 1972 р., ані 1978 р.⁶⁸

Протягом подальшого часу «питання Воробей» кілька разів піднімалось на поверхню. Сам він та його дружина Г. А. Пляшко прагнули зберегти своє добре ім'я і намагались зібрати якомога більше позитивних відгуків і рецензій про написані праці. Легше це було робити, коли вони звертались чимдалі від Одеси та Києва. Обурення такою діяльністю було публічно висловлено на травневих партійних зборах 1973 р. одним з активних учасників партійного розгляду⁶⁹. Секретар парткому чітко уловив зв'язок університетської історії із республіканськими політичними подіями на цих же зборах зазначивши: «Всі ви читали редакційну статтю журналу «Комуніст України» №4 (1973 р.) про серйозні недоліки і помилки книги Шелеста «Україна наша

⁶⁵ ДАОО, Ф. 90, Оп. 1, Спр. 421, Арк. 70.

⁶⁶ Воробей П. И. Советская историография национального вопроса на Украине (1900 — март 1917 гг.) // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1972. — С. 27-40.

⁶⁷ Яремчук В. Минула України в історичній науці УРСР післясталінської доби. — С. 305-307.

⁶⁸ Поточний архів ОНУ імені І. І. Мечникова, Особиста справа Воробей П. І., Арк. 43, 45.

⁶⁹ Там само, Спр. 420, Арк. 86-87.

радянська». На днях в ЦК КП України відбулось обговорення нарисів з історії Комуністичної партії України, де мова йшла про підвищення партійної відповідальності і методологічної зрілості. Ми критикуємо тов. Воробєя і кафедру історії України за те, що вони самі на повний голос не дають оцінки припущених помилок. Чому після рішення парткому і зборів т. Воробєй не відкликав свою статтю і загалом ніде відкрито не виступив, як комуніст, з визнанням своїх помилок?»⁷⁰.

Загалом моральний прес на фігурантів показного партійного розгляду був очевидним і руйнівним. Колись авторові цих рядків Н. І. Калюжко казала про те, що був епізод у її науковій кар'єрі, коли їй підрізали крила. Вплинула історія й на молодого дослідника А. Д. Бачинського. Одним із заходів, що їх вжила кафедра для «виправлення помилок» стала зміна комплексної наукової кафедральної теми, яка відтоді і до кінця 80-х років була спрямована на вивчення історії союзу робітничого класу та селянства (на згаданих травневих зборах це помітили і, звичайно, визнали її важливою і актуальною⁷¹). Внаслідок цього А. Д. Бачинський розпочав розробку проблеми «соціалістичного будівництва» в українському придунайському краї. І хоч працював він сумлінно і продуктивно, але у середині 80-х років, коли виявилась така можливість, відмовився від нав'язаної колись проблематики і так не захистив готовий вже текст докторської дисертації. Про дану історію авторові статті він розповідав, що С. М. Ковбасюк йому говорив, що на нього повіяло вітрами довоєнних репресій, коли йому довелось, рятуючись від них, залишити стіни університету. Але, безсумнівно, найважче було П. І. Воробєю. На початку нового 1973/1974 навчального року на партійних зборах історичного факультету він з сумом висловився: «Я міг би і не виступати, але склалось враження декотрих, що як буде вести себе Воробєй, так і будуть йти справи. Я проводив роботу і буду проводити, щоб віддавати всі сили, що у мене залишились на роботі, як нас вчить партія. Є помилки, які можна визнати одразу, і я це роблю. Але є і перебільшення на мою адресу. І свої помилки визнавати я не боюсь. Мені до душі стаття Щербицького «Витоки відповідально-

⁷⁰ Там само, Арк. 122.

⁷¹ Там само, Арк. 126.

сті». Там йдеться про грубощі, які породжують невпевненість. Так ось якщо така ділова критика, то я приймаю її, а ось грубощі... Я ще раз кажу, що всі сили буду віддавати роботі і працюватиму по-комуністичному»⁷². Загалом чітко простежується тенденція – чим нижче рівень розгляду питань, тим менше вони ідеологізовані. Вже на рівні кафедри обговорення носили м'якший характер. Промовистим є зауваження одного з членів партбюро, лаборанта В. Т. Лобашевського, про згуртований характер роботи членів кафедри історії УРСР, що він аж «заздрить дружбі, що складається на цій кафедрі, на відміну від кафедри нової і новітньої історії, де чвари не вщухають»⁷³. Втім це, певно, не вберегло цілковито Петра Івановича від згуби. Дочка та колеги одноставно відзначали, що, перенесені під час цієї історії стреси, підірвали здоров'я історика і прискорили його ухід з життя 22 жовтня 1985 року.

Отже, корекція політичного курсу союзного партійного керівництва у контексті парадигми побудови «розвинутого соціалістичного суспільства» поступово розповсюджувалась по республіках, у яких на той час лібералізація доби хрущовської «відлиги» вже призвела до появи паростків переосмислення минулого, відходячи від догматичних настанов історіописання доби сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Одеські науковці-україністи і, зокрема, історик П. І. Воробей, свідомо чи латентно, але належали до такої творчої частини інтелігенції, яка була на вістрі методології змін. Тому, гадаємо, що випадковість потрапляння наукового доробку П. І. Воробея до основних мішеней насправді є більше закономірністю. Уважне око В. Ю. Маланчука, людини харизматичної і небезталанної, не випадково вихопило із всіх текстів, що продукували периферійні історичні сторінки київських видань, саме його твори, оскільки в них містились приховані засади реформаторства, які при послідовному і логічному завершенні могли стати реальною загрозою тим догматам соціалізму на яких трималось «ефективне» соціалістичне будівництво зразка 30-х років. Тому за журнальною критикою потягнувся партійний розгляд, який відіграв роль сигнальних посилань щодо тих ідеологічних меж у гуманітаристиці і суспільствознавстві, які не

⁷² Там само, Арк. 46.

⁷³ Там само, Спр. 421, Арк. 70.

можна було переходити. Саме такий характер дискусії «в одні ворота» означав відступ від лібералізації і паростків плюралізму, які були загрозою системі. Оскільки цей епізод з історії Одеського університету знаходиться на відносно невеликій хронологічній дистанції від сучасності — деякі деталі, зокрема прізвища деяких дійових осіб з етичних міркувань навмисне не названі — адже у даному разі це не має принципового значення. З її учасниками авторові доводилось спілкуватись в тому числі і з приводу подій 1972 року, а з тодішніми студентами історичного факультету можна й поспілкуватись і тепер. Для переважної більшості сучасників цієї історії і тих, хто хотів би збагнути її сенс у наступні після неї роки, вона уявляється безглуздою випадковістю — адже в його творах «нічого такого» (антирадянського) не було. Це лише на перший погляд. Так само говорять й про вигаданий процес «Спілки визволення України» 1930 р. Але при детальному вивченні минулого, творчого доробку, непублічного життя жертв того процесу можна побачити, що вони об'єктивно несли загрозу Системі, що тоді формувалась. У нашому ж випадку це був вже один з останніх пароксизмів Системи, яка хоч і переживала кризу, але ще вмiла ефективно захищатись.

Основною статті є текст:

Хмарський В. М. Відлуння «великого погрому» 1972 року у доли завідувача кафедри історії Української РСР ОДУ імені І. І. Мечникова П. І. Воробєя / В. М. Хмарський // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок : матеріали конф. «V Історіографічні читання», 31 трав. 2012 р. / ОНУ імені І. І. Мечникова, Іст. ф-т. — Одеса, 2013. — С. 128-167.